

नापको माध्यमको रूपमा पाथीको प्रयोग

—तारानन्द मिश्र

प्रस्थको अर्थ तथा आकार — प्राचीन नेपालमा व्यापारिक वस्तु अथवा कृषि पैदावारहरूलाई नाप्ने विभिन्न भाँडा अथवा आधार मध्ये पाथीको चलन पनि थियो। हुनत लिच्छवी अभिलेखहरूमा सबैभन्दा प्रचलित नाप्ने भाँडा माना अथवा मानिका थियो तथापि प्रस्थको उल्लेख पनि नेपाली लिच्छवी अभिलेखहरूमा पाइएको छ।

नाप तथा तौलका लागि प्रयोग गरिने विभिन्न मानको वर्णन मनु, भाष्कराचार्य, कौटिल्य, चरक तथा अन्य स्मृतिकार तथा ग्रंथकारहरूले गरेका छन्। पाथीका साथै अरू पनि वस्तुको नाप प्राचीनकालमा कस्तो थियो भन्नाका लागि तिनको संक्षिप्त बेहोरा यहाँ प्रस्तुत गर्नु अप्रसांगिक भए पनि ज्ञानबद्ध कर्नै हुनेछ तथा यसले पाथीसंगको तिनको तुलनात्मक अध्ययन पनि हुने भएकोले विभिन्न समयमा चलेको नापतौलको नमूना यहाँ प्रस्तुत गरिदछ।

मनुले (१) सुवर्णकार द्वारा सुन-चाँदीको नापका लागि प्रयोगमा ल्याइने रत्ती, मासा, कर्ष, तोला, सुवर्ण,

पल, धरण आदिको व्यवहारको उल्लेख गरेका छन्। गह्रौं वस्तुको नापका लागि प्रस्थ अथवा पाथीको पनि उल्लेख उनले गरेका छन्। मनुस्मृतिअनुसार नापका लागि व्यवहारमा आउने विभिन्न मानमा निम्नबमोजिमको अनुपात रहेको छ। (२)

५ रती—१ मास

१६ मास—१ कर्ष, तोला अथवा सुवर्ण

४ कर्ष—१ पल

१० पल—१ धरण

१६ पल—१ प्रस्थ

१६ प्रस्थ—१ द्रोण

वस्तुको लम्बाइ तथा आकारको नापका माध्यमको उल्लेख निम्नबमोजिमको पाइन्छ।

८ यव—१ अंगुल

१२ अंगुल—१ बित्ता

२ बित्ता—१ हात, अरति

४ हात—१ दण्ड, धनु

१. Manu, quoted by A. L. Basham—the wouder that was India; p=503:

२. कर्ष तथा पलको उल्लेख नेपालका मल्लकालीन अभिलेखहरूमा ज्यादै भएको पाइन्छ। यहाँ उल्लेख भएको धरण-बाटै धारनी शब्द बनेको हो। धारनीको प्रचलन नेपालमा हालसम्म पनि छँदैछ। धरणको उल्लेख भाष्कराचार्यको लीलावतीमा पनि भएको पाइन्छ। तल कर्ष र पलबारे उल्लेख गर्ने अभिलेखहरू प्रस्तुत गरिन्छन्।

(क) पूर्णिमा—१, पृ.—३०, ने. सं. ६०० को ताडपत्र बाट।

वाटिकायां पूर्वत एतेषां मध्ये मेककर्ष.

(ख) पूर्णिमा—१, पृ ३२ : भक्तपुर तलेजुचोकको विश्वलक्ष्मीको ने. सं. ८४२ को ताम्रपत्र

तस्य क्षेत्रांक सार्धसप्तरोपणिकं रोव ह्रस ७ कर्ष न स. २.

(ग) अभि. सं. ७, जितामित्र मल्लको ने. सं. ७९७ को अभिलेख

हिन पल १ चेकन

२००० धनु—१ क्रोश, गोस्त (लगभग २ $\frac{1}{2}$ मील)

४ क्रोश—१ योजन (लगभग ९ मील)

नापतौलका आधारहरू कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा तथा चरकले पनि यसबारे उल्लेख गरेका छन् (२ क) जो निम्न-बमोजिमको छ ।

४ कुडव—१ प्रस्थ

४ प्रस्थ—१ आढक

चरकका अनुसार

१६ सुवर्ण—१ अंजलि

१० अंजलि—१ कुडव

कौटिल्य तथा चरकका समयमा कुडवा, प्रस्थ तथा आढकको प्रयोग बढी मालसामान, अन्न तथा गह्रौं वस्तुको नापका लागि हुन्थ्यो ।

भाष्कराचार्यको लीलावती ग्रन्थमा (३) पनि नापतौल तथा लम्बाइको अनुपात पाइन्छ । भाष्कराचार्यको लीलावती पुस्तकको काल लगभग ११५० ई. सन् मानिएको छ तथा उनले दिएका नापतौलको विवरणसंग नेपालमा हालसम्म प्रचलित भैराखेका केही नाप्ने आधारसंग समानता देखिएकोले उनले दिएका सूचना हाम्रा लागि अत्यन्त रोचक छन् ।

लीलावतीअनुसार द्रव्यपरिमाण

२० वराटक —१ काकिणी

४ काकिणी = १ पण

१६ पण —१ द्रम्म

१६ द्रम्म —१ निष्क

तौलपरिमाण

२ जो —१ गुञ्जा (रती)

३ गुञ्जा —१ वल्ल

८ वल्ल —१ धरण

३ धरण —१ गद्याणक

१४ वल्ल —१ घटक

सुवर्णपरिमाण

५ गुञ्जा —१ माष

१६ माष —१ कर्ष

४ कर्ष —१ पल

मार्गपरिमाण

८ जो —१ अंगुल

२४ अंगुल —१ हात

४ हात —१ दण्ड

२००० दण्ड —१ क्रोश

४ क्रोश —१ योजन

१० हाथ —१ बाँस

२० हाथ लम्बाइ २० हाथ चौडाइलाई निवर्तन भनिन्छ ।

धान्यपरिमाण (४)

मगधखारिका—१ हात गहिरो १ हात लामो १ हात चौडाइका साथै १२ कोनवाला पिडलाई घनहस्त भनिन्छ ।

(२ क) Arthasastra ; vol, II. 19 : Also see Dr. V. S. Agrawal--India As known to panini ; p p . 252-253 :

३. भाष्कराचार्यको लीलावती (प्रथम खण्ड)—टीकाकार-चम्पारण मिश्र; ई. सन् १९२२, बम्बई, पृ २-३:

भाष्कराचार्यकालीन धरणबाट नेपालमा हाल प्रचलित धारणीको व्यवहार चलेको हुनुपर्दछ । यिनका अलावा मध्यकालीन नेपालमा माष, कर्ष, पल,को उल्लेख हुनुका साथै लिच्छविकालको सांगाबाट प्राप्त अभिलेखमा घटको उल्लेख भएको पाइन्छ (द्वादश तैलघटानि) ।

४. भाष्कराचार्यले प्रस्तुत गरेका धान नाप्ने, आधार अथवा भांडा मध्ये कुडवा (कुडव) तथा पाथी (प्रस्थ) को उल्लेख तथा उनले लेखेका परिमाणसंग मिल्ने उदाहरण हाम्रो मध्यकालीन अभिलेखहरूमा पाइन्छ । प्रस्थ अथवा पाथीको उल्लेख भएका अभिलेखहरूको उदाहरण अगाडि प्रस्तुत गरिनेछ तथा कुडवाबारे उल्लेख गर्ने केही अभिलेख यहाँ तल प्रस्तुत गरिदैछ ।

- १६ द्रोण — १ खारी
 ४ आढक — १ द्रोण
 ४ प्रस्थ — १ आढक
 ४ कुडव — १ प्रस्थ

दिनेश चन्द्र सरकारले (५) पाथी तथा अन्य नाप्ने आधार-
 हरूको आकार तथा परिमाण निम्नबमोजिमको प्रस्तुत
 गरेका छन् ।

- १ प्रस्थ — $\frac{1}{8}$ द्रोण—९ अथवा १३ सेर
 १ नालिका --- १३ सेर-२६ पाँड
 १ द्रोण --- १ मन -१४ सेर अथवा २ मन
 १ कुल्य --- १२ मन ३२ सेर अथवा १६ मन
 १ आढक --- १६ अथवा २० सेर- २५६

मुष्टिका

- ४ आढक — १ द्रोण

उनले जग्गाका नाप निम्नबमोजिम उल्लेख गरेका
 छन् ।

- १ कुल्यवाप --- ३८ देखि ४८ बीघा
 १ द्रोणवाप --- $४\frac{1}{2}$ देखि ६ बीघा
 १ आढवाप --- $१\frac{1}{8}$ देखि $१\frac{1}{2}$ बीघा

प्राचीन नेपालमा कारोवार तथा अन्य व्यवहार
 लचाउँदा प्राचीन धर्मशास्त्र तथा स्मृतिहरूकै (६) आधार

लिइन्थ्यो भन्ने सर्वविदितै छ । पशुपति बज्रधरको नरेन्द्र-
 देवको अभिलेखमा अधिकमास तुलादण्डको उल्लेख भएको
 छ (७) लिच्छविकालीन नेपालमा आषाढ तथा पौष
 महीनाहरूमा अधिकमास पर्दथ्यो । यसअनुसार उक्त
 अभिलेखअनुसार वर्षामा छ-छ महीनाको अन्तर पारी
 आषाढ तथा पौषमा ढक, तराजु आदि परीक्षण गर्न तथा
 घटी चलन गर्नेहरूलाई दण्ड गर्न भनिएको हो भन्ने
 बुकिन्छ । यहाँ यो कुरा अति चाख लाग्दो छ । उपरोक्त
 आदेशको आधार मनुस्मृतिनै थियो (८) मनुस्मृतिमा छ-छ
 महीनामा ढक तराजु आदिको परीक्षण गर्ने सल्लाह
 दिइएको छ ।

पाथीको चलनचल्ती मनुकै समयदेखि भएको हो
 भन्ने बारे मनुकालीन नाप-तौलका आधारहरूमा पाथीको
 पनि उल्लेख भएबाट थाहा हुन्छ । माथि प्रस्तुत बेहोराबाट
 मनुको समयमा पाथी नापको लागि प्रयोगमा ल्याइने
 एउटा सानो आकार भएको भाँडो अथवा आधार थियो
 भन्ने बुकिन्छ । किनकि मनुकालीन एक पाथी १६ पलको
 अथवा आधुनिक तौलअनुसार २१ औंसको हुन्थ्यो । यहाँ
 यो स्मरण रहोस् १६ औंसको एक पाउण्ड हुन्छ तथा
 लगभग दुई पाँडको एक सेर । लिच्छविकालीन नेपाली
 अभिलेखद्वारा पनि पाथी एउटा सानो नाप्ने भाँडो थियो
 भन्ने निश्चित हुन्छ । ललितपुर चपटटोलको मृगिनीको

(क) हेमराज्य शाक्य- तुलसीराम वैद्य- मध्यकालीन नेपाल, अभि. सं. ६८.
 चैवन कुड मतविययात. . . .

(ख) पूर्णिमा- पृ. १८, यक्षेश्वरको सुवर्णपत्र लेख ।
 त्रिपिटिका कुडचमेकम. . . .

५. D. C. Sircar--Indian Epigraphy ; pp. 413-414 :

६. नोली-११, पूर्णिमा-१४, हाँडिगाउ सत्यनारायण मन्दिरको अनुपरमको स्तंभलेख ।
 स्मृतीनामगतेःश्रुतीनां तदद्य लोकेनियतव्य (नश्यत्)... ..
 शास्त्रे मनुयेम बृहस्पत्युशनसां विधानं कृत्या नाम सुगमपदं लोक (निभृतं)

(क) पूर्णिमा-९, केलटोलको मानदेवको अभिलेख ।
 श्रुतिधर्मशास्त्रविहितां

७. पूर्णिमा-१४, नरेन्द्रदेवको बज्रधरको संवत् १०३ को अभिलेख ।
 आपणकरोधिकमास तुलादण्डादिश्च ।

८. पूर्णिमा-१६, पृ-३५५; मनुस्मृति ८।४०३:
 तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।
 षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

अभिलेख (९) द्वारा यो थाहा हुन्छ—३६ मानाको १०६ पाथी हुन्थ्यो । यसअनुसार लगभग ३ पाथीको एक माना हुन्थ्यो । मन अथवा माणीको प्रयोग भारतका अभिलेख (१०) मा पनि आएको छ । केही भारतीय विद्वान्अनुसार नेपालको तराईभाग तथा भारतका प्रचलित आधुनिक मन प्राचीन मानिका अथवा माणीबाट विकृत भएको हो । मानिकालाई एक मन अथवा ४० सेर बनाउने हो भने लिच्छविकालीन पाथी पनि लगभग १३ सेर बराबरको हुन जान्छ तर आधुनिक नेपाली मानाको हिसाबमा लिने हो भने उक्त कालको पाथी निकैनै सानो अर्थात् मनुकालीन पाथीभन्दा पनि सानो रहेको बुझिन्छ । आधुनिक नेपालमा १ पाथी चार सेरको अथवा ४ कुरवा तथा ८ माना बराबरको हुन्छ । भास्कराचार्यले पनि १ पाथी ४ कुरवा बराबरको हुन्थ्यो भन्ने उल्लेख गरेका छन् । दिनेशचन्द्र सरकारले १ पाथी १३ सेर बराबर हुन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् । शायद उक्त वर्णन मानिकालाई मन अथवा ४० सेरको अनुपातमा पाथीलाई त्यसको ३/४ भाग बनाउँदा नै हुन आएको होला । श्री दिनेशचन्द्र सरकारको बनाइ १ माना ३ पाथी बराबर हुन्छ र हाम्रो चपट टोल शिलालेखसंग ठीक मिल्न आउँछ ।

अभिलेखहरूमा पाथीको उल्लेख

पाथी अथवा प्रस्थको उल्लेख गर्ने सबैभन्दा पहिलो

भारतका राजा हुबिष्कको मथुराबाट प्राप्त अभिलेख हो (११) । उक्त अभिलेख वर्ष २८ अथवा लगभग १४८ ई. सन्. को हो । त्यस अभिलेखअनुसार हुबिष्कले अनाथहरूका लागि स्थापना गरेको धर्मशालाका ढोकामा दिनदिनै पुन्याउनुपर्ने खाद्यपदार्थहरूको नापका लागि पाथीको उल्लेख गरेका छन् । नेपालमा सर्वप्रथम पाथीको उल्लेख गर्ने पाटन चपट टोलको मृगिनीको भिक्षुणीसंघको अभिलेख हो । उक्त अभिलेखअनुसार धर्मपालकी ल्याइते स्वास्नी मृगिनीले चातुस्त्रिंश महायान सम्प्रदायसंग सम्बन्धित आर्यभिक्षुणीसंघको विहारका जिर्णोद्धार तथा दैनिक खर्चका निमित्त अक्षयणीवी (१२) को रूपमा पनफुप्रदेशको पश्चिमतर्फ रहेको भूमि १०० को ५० माना कुत आउने जग्गा तथा अर्को भूमि ६० जसको कुत ३६ माना अथवा घरको पाथीअनुसार १०६ पाथी (धान) आउँथ्यो—दान गरिन् । मृगिनीको उक्त अभिलेखअनुसार पाथीको प्रयोग धानको नापका लागि तथा परोक्षरूपमा जग्गाको नापको लागि पनि भएको पाइन्छ । लिच्छविकालीन नेपालमा पाथीको उल्लेख भएको यो एकलो शिलालेख हो तथा धान अथवा जग्गाको परिणामसमेत नाप्नाका लागि मानाकै प्रयोग बढ्ता गरिएको पाइन्छ । यसका केही उदारहण यहाँ प्रस्तुत गरिन्छन् । चावहिल-स्तूपभरको अभिलेखमा (१३) मानिएको प्रयोग क्षेत्रको

९. अभि. सं. भाग ५, पाटन चपट टोलको मृगिनीको अभि. ।

ग्राम दक्षिण प्रदेश (शे) भूमि पष्ठी ६० पिण्डमान्या

षट्त्रिंश ३६ गृहप्रस्थ षष्ठशताय ।

१०. डा वासुदेव उपाध्याय—प्राचीन अभिलेखोंका अध्ययन, पृ १९५ : ए. ई.—१४, पृ १८७ प्रतिहारलेख ।

कोसवाहे हितुल्लाक क्षेत्रं मणिवाप १० शासनेन प्रदत्तं

(क) D. C. Sircar—Indian Epigraphy ; p-419 ;

भारतको (जग्गाको नापका लागि प्रयोगमा ल्याउँदा) एक मान उडीसाका गंग शासनकालमा एक एकड जग्गा बराबरको हुन्थ्यो ।

११. Dr. R. Pandey—Historical And Literary Inscriptions; p-90 :

दिवसे दिव (से) च पुष्यशालाये द्वारमुले धारिरे सार्थ सत्तना (. . .) अढका ३ लवण प्रस्थो १ शक्त प्रस्थो २ हरित कलापक घटका (१) ३ मल्लक (१) ५ (१) एतं अनाध (१) नौ कृतेन द (१ तव्य) बभक्षितन पिवसितन (१)

१२. अभि. सं. भाग—५। पाटन चपट टोलको अभिलेख ।

विशिष्ट धर्मपाल भोगिन्या मृगिन्या. गन्धकुटी प्रतिस्कारणाय तदप्रयोजेन च चातुर्विंश महायान प्रतिपन्नार्य भिक्षुणी सङ्घ परिभोगायाक्षयाणोवी प्रतिपादिता पनफु नाम पश्चिमप्रदेशे भूमिशत १०० पिण्डमान्या षट्त्रिंश ३६ गृहप्रस्थ षष्ठशताय । ।

१३. अभि. सं. भाग ९, चावहिल स्तूपनजीक रहेको अभिलेख ।

सङ्घस्य भक्तार्थं पूजार्थञ्च महामुने : क्षेत्रन्दत्तया पत्र द्वाष्टाविंशतिमानिका :

नापका लागि समेत भएको पाइन्छ। अंशुवर्माको पाटन सुन्धारास्थित अभिलेखमा (१५) पनि मानिकाको प्रयोग जग्गाको नाप बुझाउनाका लागि गरिएको छ। यस्तै बेहोरा बोडे, नीलवाराहीनजीकको जिष्णु गुप्तको अभिलेखमा (१६) पाइन्छ। संवत् ४५२ को पाटन खपिछेको अभिलेखमा (१७) मानाको प्रयोग धानको परिमाण नाप्ने रूपमा भएको छ। यस्तै बेहोरा भस्मेश्वरको संवत् ४५५ को अभिलेखमा (१८) तथा साँखु दुगाहिटीको संवत् ४६० को अभिलेखद्वारा (१९) थाहा पाइन्छ। जग्गाको नापका लागि भारतीय अभिलेखहरूमा कुल्य, द्रोण, आढवाप, उदमान काकिनी तथा हलोको उल्लेख गरिएको छ। (२०) हलोको उल्लेख लिच्छविकालीन नेपाली अभिलेखमा (२१) पनि भएको पाइन्छ तर यहाँ जग्गाको नापका लागि त्यसको व्यवहार नभई गाउँको प्रत्येक हलोमाथि लिइने राजकीय करका लागि भएको पाइन्छ।

काठमाडौंको धुम्बाराही उत्खननबाट लिच्छविकालीन पाथीका अनेक टुक्राहरू पाइएका छन्। (२०) पाथी बनाउनाका लागि त्यस समयमा आगामा पोलिएका माटाका भाँडा प्रयोगमा ल्याइएका, पाथीमाथि लिच्छविकालीन लिपिमा नायक नमणजीवस्य प्रस्थ एक (५) इत्यादि किसिमका अभिलेख पनि पाइएका छन्। धेरैजसोमा अभिलेख गोलो धेराभिन्न रहेको गाई-बाछाको छापमुनि एक अथवा दुई पंक्तिमा लेखिएका पाइन्छन्। कुनै-कुनै टुक्रामा सो अभिलेख गोलो छापको चारैतिर पनि लेखिएका भेटिएका छन्। त्यस बखत पाथी विभिन्न किसिम तथा आकारका थिए भन्ने कुरा सानो तथा ठूलो आकारका पाथीका टुक्राहरू पाइनाले तथा अंक लेख्दा पाँच अथवा दश भन्ने लेखिएकोले थाहा हुन्छ। पाथीमाथि अंकित भएका छाप तिनको प्रामाणिकताका लागि अंकित गरिएका राजचिन्ह (२२ क) हुन् तथा त्यहाँ उल्लेख भएका नायक

१५. नोली-३८, अंशुवर्माको पाटन सुन्धारा अभिलेख।

माटिङ्ग ग्रामस्य दक्षिणतो राजभोग्यतामापन्नं विंशतिकया चतुः षष्टि मानिका पिण्डकं क्षेत्रं

१६. पूर्णिमा-१३, बोडे, नीलवाराहीको जिष्णु गुप्तको अभिलेख।

पञ्चाशन्मानिकमित पिण्डकम्

१७. अभि. सं. भाग-पाटन खपिछेको वसन्तदेवकालीन अभि.।

भगवते कारणपूजार्थं , भूशतद्वयम्पिण्डकञ्च त्रि. (त्री) हिकस्य मानिकया १५०,--

१८. अभि. सं. १, भस्मेश्वरको अभि.।

भूपग्रामस्य दक्षिणेन संवेद्यक्षेत्रत्तं भूमि ४०० पिण्डकञ्च मा ४००. . .

१९. अभि. सं. १, साँखु दुगाहिटीको शिलालेख।

भगवतो वामनस्वामिनः क्षेत्रं लेंदुप्रदेशे भूमि १०० पिण्डकमा ५०. . .

२०. Ep. India--Vol XV; P. 293 ;

विग्रहपालको अम्गचीवाट प्राप्त ताम्रलेखमा कुल्य, द्रोण, आढवाप, उदमान तथा काकिनीको उल्लेख खेतको नापका लागि व्यवहार गरिएको छ।

(क) Ep. India--Vol XXXIII; p. 139 ;

श्री चन्द्रको धुल्ला ताम्रलेखमा जग्गाको नापका लागि हल, द्रोण आदिको उल्लेख भएको छ।

२१. नोली-५६, पूर्णिमा-८ भीमार्जुनदेव-जिष्णुगुप्तको थानकोट अभिलेख।

दक्षिणकोलिग्रामे गोयुद्धे गोहले गोहले

यद्देयमासीत्तस्याधर्मप्रतिमुक्तं

२२. धुम्बाराही उत्खनन-पुरातत्व विभागद्वारा विभागका भूत पूर्व सल्लाहकार डा. एन. आर- बनर्जी तथा यस लेखका लेखकको निर्देशनमा २०२२-२३ सालमा भएको थियो। उक्त उत्खननबाट लिच्छविकालीन मृण्मयमूर्तिकला, मुद्रित गर्ने साँचो, उक्त समयको जनजीवन तथा धार्मिक अवस्थालाई चित्रण गर्नुका साथै अनेक अभिलेखसमेत भएका पाथीका टुक्राहरू पाइएका छन्।

(२२क) पूर्णिमा-२, पृ. १३: ने. सं. ८०३ को जिताभिन्न मल्लको अभिलेख।

तस्मिन्दिवसे सूर्यास्तपर्यन्तं निर्करसंस्कारः कर्तव्यः ॥

ततः निर्कराधिपेः प्रजाभ्यः चिह्नमुद्रा दातव्या ।

नमणजीव, समचन्द्र तथा अनेक नाउँहरू ती सरकारी अथवा राजकीय अधिकृतका नाउँ हुन् जसलाई त्यस बखत तुलो, टक, माना, पाथी चलाउने तथा जाँच्ने अधिकार प्राप्त थियो। उक्त कुरा नरेन्द्रदेवको बज्रघरको संवत् १०३ को अभिलेखमा उल्लेख गरिएका आपणकरोधिक मास तुलादण्ड तथा पछि महाराजाधिराज रणबहादुर शाहद्वारा गरिएको शासनव्यवस्था बारेको वि. सं. १८६२ को पत्रद्वारा प्रष्ट हुन्छ। वि. सं. १८६२ मा गरिएको आदेशपत्रमा हिट्टिचोक्या अड्डालाई छाप लाएका ढक, तुलो तथा मानापाथीको मात्र चलन गर्ने तथा छाप नलाएका मानापाथी चलाउनेलाई सजाय तथा दण्डसमेत गर्ने निर्देश दिइएको छ। धुम्बाराहीबाट प्राप्त पाथीका टुक्रामाथि रहेको दूध खाइरहेको बाछा र गाईको छाप-अगाडि त्रिशूल अथवा घटकशलको छाप पनि चित्रित गरिएको छ। त्यहाँबाट प्राप्त भएको टुक्राहरूलाई जोडी तिनको डूइंग गराई जुन आकार तयार भएको छ त्यो आज चलनमा रहेका मानापाथीको आकारसंग मिल्दोजुल्दो छ। यसरी पाटन चपटोलको अभिलेख तथा धुम्बाराही-बाट प्राप्त अभिलेखसमेतको पाथीद्वारा यो प्रमाणित हुन आउछ-लिच्छविकालीन नेपालमा वस्तुका रूपका लागि प्रयोगमा ल्याइने मानाका साथै पाथीको चलन पनि लोकप्रिय थियो।

नेपाली अभिलेखमा पाथीको बढ्ता उल्लेख मल्लकालमा पाइन्छ। त्यसको केही प्रमाण यहाँ संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ। ने. सं. ६६६ को एउटा अभिलेखमा दीपमाला बालनाका लागि ८० पाथी पिड तोकिएको उल्लेख छ (२३)। पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लको कृष्णमन्दिर अभिलेख (२४) ब्राह्मणहरूलाई हात्ती, घोडा,

सुनको कल्पवृक्षका साथै लाख पाथी चिउरा पनि दान गर्ने उल्लेख आएको छ। अर्को एउटा अभिलेखमा (२५) ब्राह्मण आदि भिक्षा माग्नेहरूका लागि साढे तीन पाथी चामल (दिनदिनै) दान गर्नाका लागि १०० रोपनी जग्गा गूठी राखिने वर्णन छ। सिद्धिनरसिंह मल्लकै अर्को शिलालेखमा (२६) राधाकृष्णमन्दिरको पुजारी (देउताको उत्थान पूजा गर्ने) लाई नब्बै पाथी चामल दिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

पाथीको प्रचलन मल्लकालदेखि शाहकालसम्म तथा आज पनि छँदैछ। तथापि नेपालले अब दशमलब प्रणाली अपनाइसकेको छ तापनि प्राचीन कालदेखि चलि-आएको पाथीमानाप्रति जनताको लगाउ अहिले पनि बढ्ता देखिन्छ। वि. सं. १८६२ को श्री ५ को रणबहादुर शाहको एउटा पत्रमा राज्यव्यवस्थाको लागि अनेक नयाँ कदमहरूका साथै पाथीमानाको खोटो चलन रोकनाका लागि गरिएको आदेश पनि पाइन्छ। उक्त आदेशबमोजिम छाप नलागेको माना, पाथी, तुलो, ढकले लेनदेन नगर्नु भन्ने हुकुम हुनाका साथै हिट्टिचोक्या नाउँ भएको अड्डालाई उक्त कुराको जाँच तथा तहकीकातका लागि अधिकार प्रदान गर्दै उचित कार्यवाहीका लागि आदेश गरिएको छ। माथि यो उल्लेख भएकै छ-मनुले ६-६ महीनामा तुला तथा मानहरू जाँच्ने निर्देश दिएका छन्। त्यसैअनुरूप नरेन्द्रदेवकालीन नेपालमा छ-छ महीनामा बजारका ढक तराजु जाँच्ने गरिन्थ्यो तथा घटी चलन गर्नेलाई दण्ड दिने व्यवस्था गरिन्थ्यो। महाराजाधिराज रणबहादुर शाहको उक्त आदेश पनि अधिकै व्यवस्थाअनुरूप ठहरिन्छ। श्री ५ राजेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवका पालाको एउटा स्वका-

२३. D. R. Regmi Mediaval Nepal iv; No-6:

चाकलमतं स्वतन प्वाथ ८०

२४. अभि. स. भाग- ६, सिद्धिनरसिंह मल्लको ने. सं. ७६१ को कृष्णमन्दिर अभिलेख।

विप्रयाथ धरागजाश्वसदनश्वर्णांनिकल्पद्रुमा लक्षप्रस्थ मिताक्षताण्टचया हैमाश्च सप्ताब्धयः ॥

२५. D. R. Regmi— ilid; No-76; S. N. 795: Also See पूर्णमा-१, पृ. १३:

प्रत्यहं ब्राह्मणादि याचकेभ्यः सार्द्धं प्रस्थत्रयमिताभ्रतण्डुलान, दापयितुं शतरोपनिमितक्षेत्रं संप्रदत्तः

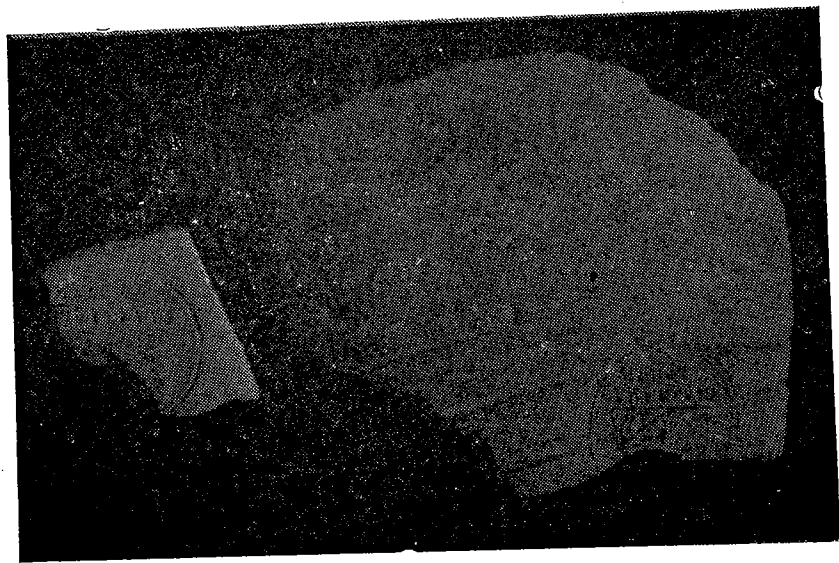
२६. भगवानलाल- १७, ने. सं. ७५७ को राधाकृष्ण मन्दिर पाटनको अभि.

कार्तिक शुक्लद्वादशी कुन्हु उत्थान पूजा वारी ब्राह्मणैया तं देशं शुधे फं ९० जाक्य विय थ्व छपतक जुरो।

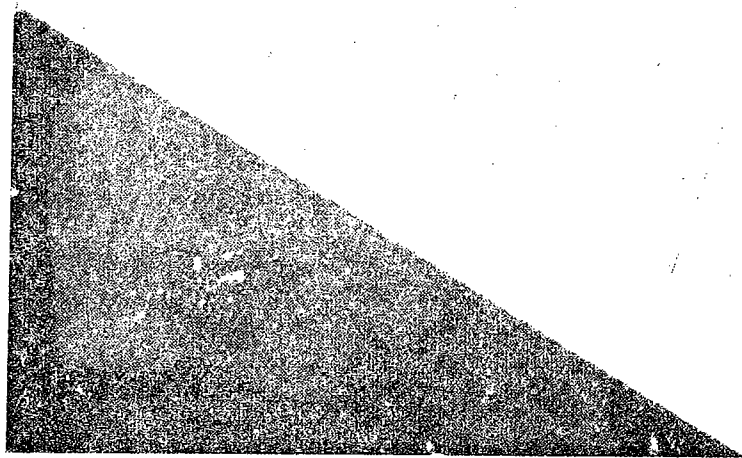
२७. पूर्णिमा- २४, पृ- २३९:

सवाल १०- हिट्टिचोक्याले लेवीदेवीका मानापाथी चलाई षोटा चलन गरि विचमा कफाइत पायाको ढिकी दर्वार बाषिल गर्नु छाप नलाग्नाका माना, पाथी, तुलो, ढकले लेनदेन नगर्नु भनी अड्डा हिट्टिचोक्यालाई चँताईदिनु।

प्राचीन नेपाल

हाडीगाउँको उत्खननबाट प्राप्त लिच्छविकालीन छापसहितको माटाको भर्ने भाँडो (पाथी)

(श्रीप) श्रीप नम किशिय किचहीमपड नलिक्कीडुली न्यार डालननडड किद्याप०

पत्रमा पनि मानापाथीको उल्लेख भएको पाइन्छ (२८) माथिल्लो त्रिवरणद्वारा नेपालमा लिच्छविकालदेखि आज-सम्म पाथीको प्रचलन रहेको भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

अन्तमा मृगिनीको पाटन चपटटोलको अभिलेखमा उल्लेख भएको गृहप्रस्थको अर्थ बाटो हो कि भन्ने शंका समाधानका लागि लिच्छविकालीन नेपालमा बाटोका लागि प्रयोगमा ल्याइएका केही शब्दहरूको उदाहरण प्रस्तुत गरिन्छ । बाटाका पथ शब्दको उल्लेख लिच्छविकालीन पहिलो अभिलेख, मानदेवको चाँगुस्तंभलेखमा (२९) भएको छ । भक्तपुर कुम्हाले टोलको अभिलेखद्वारा (३०) उक्त समयमा बाटालाई मार्ग अथवा पथ भन्ने चलन

थियो भन्ने विदित हुन्छ । बलम्बु भेल्लुको अभिलेखमा (३१) राजपथको उल्लेख भएको छ । शिवदेव द्वितीयको अभिलेखमा (३२) बृहत्मार्ग तथा स्वल्प (सानो) पथको वर्णन गरिएको पाइन्छ । उपरोक्त अभिलेखका आधारमा यो भन्न सकिन्छ-चपट टोलबाट प्राप्त मृगिनीको अभिलेखमा उल्लेख भएको गृहप्रस्थ (३३) शब्दको अर्थ बाटो न भई पाथी नै हो तथा उक्त कुरालाई धुम्बाराहीउत्खनन-बाट प्राप्त अभिलेखसमेतको पाथीले पनि प्रमाणित गर्दछ । प्राचीन नेपाल तथा भारतमा मानाको दांजोमा पाथी नापका लागि धेरै प्रख्यात नभएकोले पाथीको उल्लेख प्राचीन अभिलेखहरूमा कम पाइन्छ तर यसको प्रचलन समाजमा थियो भन्ने विषयमा दुह भत हुन सक्दैन ।

२८, प्राचीन नेपाल - १८, पृ - ४२ :

अग्निदेखि षाई आयको पाथी मानु आनु

२९. भगवानलाल- १, मानदेवको संवत् २८६ को स्तंभलेख ।

पायात्पूर्वपथेन तत्र च शठा ये पूर्वदेशाश्रया :

३०. अभि. सं. ५, भक्तपुर कुम्हाले टोलको अभि. ।

मार्गस्य हेली तिल सुल्पमार्ग

बृह (त्) पथस्य ददृणदल्पस्य पूर्वोत्तर ...

३१. पूर्णिमा-५, बलम्बु भेल्लुको खभिलेख ।

स एव राजपथः हस्विमविलग्रामस्य

३२. पूर्णिमा-१४, का. ई. नगनको विष्णुमन्दिर अभि. ।

सीमा चास्य पूर्वेण बृहत्मार्गो.

तामेव चानुसुत्य स्वल्पः पन्था

३३. उपरोक्त शिलालेखमा गृहप्रस्थ उल्लेख भएको छ जसको अर्थ घरको पाथी हुन जान्छ । यहाँ यो स्मरणीय छ -नेपालमा विभिन्न किसिमका पाथीहरूको चलन चलेको बेहोरा पाइन्छ । हाल प्रचलित आठ मानाको पाथीका अलावा छ माना जाने पाथी, चूलेपाथी तथा त्यस्तै किप्यपाथी पनि छ । यस्ता किसिमको छाप लागेका पाथी नेपाल म्यूजियमको संग्रहमा पनि छन् ।

